

3.9 ВИЯВЛЕННЯ ТА ОЦІНКА РИЗИКІВ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

Підприємницька діяльність на ринку завжди пов'язана з ризиками. Усунути ризики в діяльності господарюючих суб'єктів неможливо, оскільки вони являють собою елемент об'єктивної дійсності. Отже, для того, щоб досягти високого рівня конкурентоспроможності підприємству необхідно враховувати і оцінювати ризики.

Крім того, в сучасних умовах підприємства в своїй діяльності все більше впроваджують інновації. При цьому виникає ризик того, що та чи інша інновація може не виправдати сподівань, а її впровадження призведе до небажаних наслідків. Тобто, з одного боку інноваційність у ринковій економіці є запорукою підвищення конкурентоспроможності, а з іншого – суб'єкти господарювання, які прагнуть забезпечити собі тверді позиції на ринку шляхом впровадження різноманітних нововведень у свою діяльність, неминуче стикаються з невизначеністю подальших подій і, відповідно, з ризиками.

В умовах ринкової економіки невизначеність та ризик супроводжують діяльність суб'єктів господарювання у вигляді постійно мінливого середовища, або у вигляді прийнятих управлінських рішень, які можуть змінити окремі параметри підприємства.

Проблеми невизначеності та ризику, що мають місце у підприємницькій діяльності, є предметом досліджень і об'єктом спостережень економістів та вчених багатьох сфер знань.

Найбільш точно, на наш погляд, поняття «невизначеності» розкрито В.А. Черновим та А.С. Шапкіним, на думку яких, невизначеність – це неповне або неточне уявлення про значення різних параметрів у майбутньому, породжуваних різними причинами і, перш за все, неповнотою або неточністю інформації про умови реалізації рішення, у тому числі пов'язаних з ними витратами і результатами [1, с. 17].

З поняттям «невизначеності» нерозривно пов'язано поняття «ризик» – наукова дискусія про співвідношення цих категорій триває вже понад сто років. Економісти неокласичної школи вважали «ризик» та «невизначеність» тотожними, представники неокейнсіанського напрямку, навпаки, розрізняли ці категорії.

На сучасному етапі більшість вчених-економістів вважають, що поняття «ризик» та «невизначеність» не є однаковими, тотожними. Основна відмінність між ризиком та невизначеністю – це можливість їх вимірювання та оцінки: невизначеність виміряти неможливо, в той час як ризик оцінці підлягає. З цього випливає, що ризик, на відміну від невизначеності, піддається управлінню.

Невизначеність можна розглядати як головну і обов'язкову умову виникнення і розвитку ризику: якщо відсутня невизначеність, то присутність ризику в діяльності господарюючого суб'єкта автоматично виключається.

Іншими словами, невизначеність розглядається як первинне явище, а ризик – вторинне.

Для пізнання ризику в економіці та підприємстві, розробки його теорії, зокрема дослідження методів його виявлення, оцінки та ефективного управління ним необхідно, перш за все, визначитися щодо етимологічного походження слова «ризик».

Слово ризик в різних мовах пов'язується, в першу чергу, з появою небезпеки або невпевненості в різноманітних сферах діяльності. У словниках європейських народів слово «ризик» існує в декількох формах і визначеннях сенсу: англійською мовою це «risk», німецькою та чеською – «risiko», французькою – «risque», італійською – «rischio», іспанською – «riesgo», болгарською – «ризик», румунською – «risic» тощо. Така схожість у виразі даного поняття в різних мовах вказує на єдиний корінь походження слова.

На думку німецького вченого Вольфа-Рудігера Гейльмана, слово «ризик» є вульгаризованою формою латинського терміна «resicum», який перекладається як «небезпека» або «скеля». Інший німецький вчений Гейнц Браун стверджує, що слово «ризик» має арабське коріння, з часом було запозичено італійцями і перетворено з «risqu» в «rischio» [2, с. 15].

Відповідно до думки вітчизняних науковців Л.І. Донця, С.М. Клименка та О.С. Дубрової, термін «ризик» має грецьке походження і бере початок від слів «ridsikon», «ridsa», що в перекладі означає «стрімчак» або «скеля» і пов'язується, в першу чергу, з появою небезпеки або невпевненості в якій-небудь сфері господарської діяльності та соціально-економічного життя [3,4].

Таким чином, не дивлячись на те, що висновки науковців відрізняються, вони все ж вказують, що в основі категоріальної структури ризику лежить поняття «небезпека».

У науковій літературі існує безліч підходів до визначення сутності категорії ризику, які можуть бути об'єднані в три основні групи [5, с. 12].

Роботи, присвячені теоріям оптимального управління, розглядають ризик в якості характеристики, властивої будь-якому виду доцільної діяльності людини, яка здійснюється в умовах обмеженості ресурсів і можливості вибору методу досягнення цілей. Ніякі здібності і дії людини не здатні знищити ризик. Існують лише способи пом'якшення його наслідків.

У науковій літературі даного напрямку ризику характеризують ймовірність настання подій, які ведуть до зміни рівноважної стійкості соціально-економічних систем. Особлива увага приділяється дослідженню таких властивостей ризиків, як системність, загальність та динамічна ймовірність. Ці ризики оцінюються за допомогою системи якісних показників та кількісних часток, які характеризують зміну ситуації в кращу або гіршу сторону.

Другий напрямок представляють роботи О. Шпенглера, Ю. Ольсевича, Д. Віко та інших, в яких під ризиком розуміється накопичення регресивного потенціалу.

Основна увага в дослідженнях цих вчених зосереджена на таких негативних характеристиках ризику, як:

- непоправність втрати матеріальних і духовних цінностей, різних властивостей і якостей, які були корисними в минулому, але зникають в сьогоденні;

- поява нових матеріальних і духовних цінностей, якостей і властивостей, масштаб загроз та регресивний потенціал яких в майбутньому є невизначеним;

- зростання екологічних загроз внаслідок розвитку промисловості;

- зниження рівня безпеки внаслідок створення і поширення нових видів технологій та зброї.

Третя група авторів досліджує ризики як форму невизначеності результату, який пов'язаний з особливим видом господарської діяльності – підприємництвом.

Вперше поняття ризику як функціональної характеристики підприємництва було висунуто у XVII столітті французьким економістом Р. Кантільоном, який розглядав підприємця як фігуру, що приймає рішення і задовольняє свої інтереси в умовах невизначеності. Розвиток концепції ризику, перш за все, був пов'язаний із дослідженнями природи доходу підприємця [6, с.14].

Послідовники Р. Кантільона дотримувалися схожих поглядів, вважаючи, що підприємницький дохід або його частина в тій чи іншій мірі є платою за ризик і якісно відрізняються від прибутку на авансований капітал та заробітну плату.

Найбільш істотний внесок у розвиток економічного аспекту теорії ризику внесли представники класичної, неокласичної та кейнсіанської економічної школи.

Витоки класичної теорії належать англійським економістам Дж. Міллю та І.У. Сеніору. У своїй роботі «Принципи політичної економії» Дж. Мілль виділяє у структурі прибутку наступні складові: «заробітна плата» капіталіста, відсоток на вкладений капітал та плата за ризик (компенсація можливого збитку, пов'язаного з небезпекою втрати капіталу в результаті підприємницької діяльності), а І.У. Сеніор ототожнює підприємницький ризик з математичним очікуванням втрат, які можуть відбутися у результаті обраного рішення: ризик являє собою збиток, який наноситься здійсненням тієї або іншої дії [1, с. 23].

Згодом такі економісти, як Ж.Б. Сей, Дж.М. Кларк, Г. Селигман стали пояснювати підприємницький прибуток тільки з позиції ризику, тобто як оцінку ризику, пов'язаного з підприємницькою діяльністю.

Частина робіт класичної теорії ризику трактує його як небезпеку: «... ризик – небезпека виникнення несприятливих наслідків розглянутої події» [6, с.15]. Інша – під ризиком передбачає можливість або ймовірність настання несприятливої події або процесу. Так, у відомому американському словнику «Webster», розробленому Н. Вебстером на початку XIX століття, ризик визначається як «небезпека, можливість збитку або шкоди». Французький енциклопедичний словник «Grand Larousse» визначав ризик як

«можливість або ймовірність факту або події, розглянутого як якась зло чи якийсь збиток».

Таке одностороннє трактування сутності ризику викликало заперечення у частини економістів і призвело до розробки нового – неокласичного напрямку у вивченні ризику.

У 30-ті роки минулого століття А. Маршалл й А. Пігу розробили основи неокласичної теорії підприємницького ризику, які полягають в наступному: підприємці працюють в умовах невизначеності, а підприємницький прибуток є випадковою змінною. При цьому підприємці у своїй діяльності керуються розмірами очікуваного прибутку і величиною його можливих коливань.

Згідно з неокласичною теорією ризику, поведінка підприємця зумовлена концепцією граничної корисності; іншими словами, невеликий, але гарантований прибуток є більш вигідним, ніж великий, але сумнівний дохід. Звідси випливає висновок про невикористаність участі у лотереях, азартних іграх та в інших заходах подібного роду. Супротивники цієї точки зору вважають, що в цій рекомендації не враховується задоволення, яке отримує учасник азартних ігор.

Іншими словами, неокласичний підхід зневажав фактор особистого ставлення підприємця до ризику, на що звернув увагу Дж.М. Кейнс, вказавши, що підприємець піде на більший ризик заради отримання більшого очікуваного прибутку.

Дж.М. Кейнс вводить поняття «витрат ризику», які необхідні для покриття можливого відхилення фактичної виручки від очікуваної. Ці витрати викликані непередбаченими змінами цін, надмірним зносом устаткування або руйнуваннями внаслідок катастроф.

За думкою Дж.М. Кейнса, підприємець повинен враховувати наступні напрямки підприємницького ризику:

- ризик втрати очікуваної вигоди від непередбачених обставин;
- ризик кредитора від можливої втрати позики;
- ризик від втрати реальної вартості грошей з плином часу [7].

Вченому також належить ідея про необхідність врахування при визначенні доцільності ризику не тільки матеріального зиску, але й «схильності до азарту».

Подальше вивчення категорії ризику отримало розвиток у роботах угорських науковців Т. Бачкаї, Д. Мессена та інших [3]. Сутність ризику вони вбачали у можливості відхилення від мети, заради якої приймалося рішення.

Поряд з теоріями про ризики розвивався й математичний апарат для їх обчислення.

У 1654 р. Блез Паскаль і П'єр де Ферма дали формальне математичне обґрунтування теорії ймовірності на прикладі гри в кості. У 1662 р. Джон Граунд опублікував дані про народжуваність та смертність у Лондоні, використовуючи вибірковий метод. У 1713 р. виходить у світ «Закон великих чисел» Якоба Бернуллі, що описує, як, маючи у своєму розпорядженні обмежений набір даних, розраховувати ймовірності та статистичну

значущість. Потім у 1733 р. Абрахам де Муавр вводить поняття нормального розподілу, на основі якого будує концепцію середньоквадратичного відхилення.

Таким чином, до початку XVIII століття математиками були розроблені всі інструменти вимірювання ризиків, які використовуються в теперішній час: статистична вибірка і статистична значимість, застосування принципів теорії ймовірності, а також визначено поняття нормального розподілу та середньоквадратичного відхилення.

Пізніше були відкриті ще три ключових поняття теорії управління ризиками: корисність (1738 р., Д. Бернуллі), повернення до середнього значення (1885 р., Ф. Гальтон) і диверсифікація (1952 р., Г. Марковіц).

У радянській науці проблемі ризиків приділялося значно менше уваги. У 20-ті роки XX століття було прийнято ряд законодавчих актів, які нормативно визначали зміст поняття «виробничо-господарський ризик», стосовно виробничої та раціоналізаторської діяльності. Думки про те, що від вирішення питання про ризик будуть залежати темпи розвитку економіки і виконання господарських планів, можна зустріти і у виступах деяких радянських керівників того часу [8, с.4].

Але вже з середини 30-х років ризик був визнаний буржуазним поняттям, не властивим соціально-економічному ладу. Сформувався думка про поступове відмирання ризику з розвитком планового характеру системи господарювання, яка заважала осмисленню місця економічного ризику в системі соціалістичного народного господарства. Поступово згадки про поняття «ризик» повністю зникли зі сторінок енциклопедій, наукових статей і спеціалізованої літератури, що призвело до неврахування можливої багатоваріантності розвитку народного господарства, повної нерозробленості методів аналізу, оцінки та управління ризиками. Повне ігнорування ризику призвело до односторонності у розвитку економічної теорії і практики та до гальмування науково-технічного прогресу.

Лише в 60-х роках, коли постулат про детермінованість економічних процесів був відкинтий, ризик знову став об'єктом дослідження вчених. Багато вітчизняних економістів, що аналізують питання управління, планування, конкурентоспроможності підприємств, співвідношення попиту і пропозиції, специфіки науково-технічного прогресу у зв'язку з проблемою ризику, висловлювали думки про те, що без обґрунтованого врахування ризику при прийнятті управлінських, господарських і технічних рішень важко обійтися. Ризик стає необхідним елементом прийняття рішень в соціалістичній економіці.

Радянська економічна література налічувала в той час два-три десятки робіт про господарський і валютний ризик. Це статті, брошури та дисертації про правове регулювання економічного ризику (М.С. Грінберг, С.І. Комов), вирішення фінансових завдань в умовах ризику (С.Н. Кошеленко), страхування валютних ризиків (Д.Н. Назаров, Д.В. Тулін), венчурний капітал (А.А. Дагаєв, В. Лебедева, П. Недотко, А. Стерлін), роль ризику в інноваційній діяльності (А. Зайченко, А.І. Пригожин).

З кінця 80-х років ХХ століття доцільність використання та обліку ризику в господарській діяльності все активніше висловалась вченими та керівниками різних рівнів управління країни.

Так, наприклад, доктор філософських наук Ю. Васильчук підкреслював, що «у сучасному світі потрібно вміти ризикувати, потрібно мати право на ризик», а Міністр фінансів СРСР В.С. Павлов стверджував, що «ризик не має, якщо нічого не робити, але тоді ми не керуємо подіями» [8, с.6].

Сьогодні дослідженню ризиків приділяється значно більше уваги, розгляданню його ролі та значення для вітчизняної практики присвячується все більше робіт. Саме роботи останніх років відрізняються комплексним всебічним підходом до розгляду проблеми ризику. Їх вивчення дозволяє виділити складові елементи і властивості ризику як всепроникного і всебічного явища економічної діяльності, які повинні бути використані для визначення ризику.

Показовим є і той факт, що поняття ризику використовується в цілій низці наук: дослідження, присвячені аналізу ризику зустрічаються в правовій, медичній та психологічній літературі, в філософських працях. У кожному випадку дослідження ризику ґрунтується на предметі вивчення даної науки і, природно, спирається на власні підходи і методи.

Аналіз різної економічної літератури, присвяченої проблемі ризику, дозволив нам виділити наступні підходи до інтерпретації даної категорії.

1. Ризик як ймовірність (можливість) отримання несприятливого результату. Прихильники даного підходу визначають ризик як можливість виникнення в ході реалізації проекту несприятливої ситуації та несприятливих наслідків.

2. Ризик як невизначеність майбутнього стану, внутрішньої ситуації і зовнішнього середовища, невпевненість в результаті.

3. Ризик як дія. Відповідно до даного підходу ризик – це дія, спрямована на привабливу мету, досягнення якої пов'язане з елементом небезпеки, загрозою втрати або неуспіху. Або, інакше кажучи, ризик – це спосіб дій в умовах невизначеності, що призводить, у кінцевому результаті, до переваги, до успіху над невдачею.

4. Ризик як характеристика об'єкта. Прихильники цього підходу пов'язують ризик з ситуативною характеристикою діяльності суб'єкта ринкових відносин, яка відображає невизначеність щодо конкретного результату, і, принаймні, один з них є небезпечним. Вони вважають, що ризик – це ситуативна характеристика діяльності банку чи фірми, що відображає невизначеність результату й можливі несприятливі наслідки у разі невдачі.

5. Ризик як ймовірність помилки або успіху того чи іншого вибору в ситуації з кількома альтернативами.

6. Ризик як небезпека чи загроза. Прихильники даного підходу вважають, що ризик – це загроза втрати підприємством частини своїх

ресурсів, недоотримання доходів або появи додаткових витрат у результаті здійснення конкретних видів діяльності.

7. Ризик як збиток, можливі втрати.

8. Ризик як ненадійність, що властива процесу вилучення прибутку.

9. Ризик як явище чи процес. Згідно з даним підходом, ризик має дві сторони. Він супроводжує діяльність суб'єктів господарювання або у вигляді постійно мінливого середовища його реалізації, або у вигляді прийнятих управлінських рішень, які кардинально змінюють його окремі параметри. У першому випадку мова йде про ризик-процес, обумовлений динамікою зовнішнього і внутрішнього середовища реалізації господарської діяльності. У другому випадку мова йде про ризик-явище, пов'язане з конкретними управлінськими рішеннями, прийнятими суб'єктом господарювання.

10. Ризик як економічна категорія. Прихильники цієї концепції вважають, що ризик – це економічна категорія, яка відображає особливості сприйняття зацікавленими суб'єктами економічних відносин об'єктивно існуючих невизначеності та конфліктності, іманентних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями.

Дискутується також в літературі підхід, відповідно до якого врахування позитивного аспекту ризику розширює його розуміння. Однак цей підхід багато економістів вважають дискусійним, оскільки ризик найчастіше містить в собі негативний аспект: якщо підприємець функціонує на ринку з метою досягнення прибутку, то ризик полягає в тому, що існує загроза, яка може привести до виникнення втрат. Ми підтримуємо цю точку зору, однак вважаємо, що з нинішніми темпами розвитку підприємництва, особливо його інноваційних напрямків, підвищення рівня конкурентоспроможності дуже важливо при розгляді ризику приділяти увагу також його позитивним сторонам.

Аналіз численних визначень ризику дозволяє виділити і основні моменти, які є характерними для ризикової ситуації: наявність невизначеності, наявність альтернативних варіантів рішень, можливість визначення ймовірності фіналів і очікувані результати, ймовірність виникнення збитків або додаткового прибутку [1,3].

Разом з цим певні вчені [3,5,6] виділяють і ряд інших рис, які сприяють поняттю категорії ризику.

1. Суперечливість: з одного боку, ризик має важливі економічні, політичні та духовні наслідки, оскільки прискорює технічний прогрес, робить позитивний вплив на громадську думку і духовну атмосферу суспільства; з іншого боку, ризик веде до авантюризму, суб'єктивізму та волонтаризму і гальмує соціальний прогрес, породжуючи різні моральні та соціальні витрати. Суперечлива природа економічного ризику виявляється в зіткненні об'єктивно існуючих ризикованих дій із суб'єктивною оцінкою.

2. Альтернативність являє собою необхідність двох або декількох можливих варіантів рішень – де немає альтернативи, немає і ризику. Там, де немає вибору, не виникає ризикована ситуація, і, отже, не виникає ризик.

Якщо в простих ситуаціях вибір здійснюється, у більшості випадках, на засадах минулого досвіду й інтуїції господарюючого суб'єкту, то в складних ситуаціях необхідно додатково використовувати спеціальні методи і методики.

3. Невизначеність: існування ризику безпосередньо пов'язане з невизначеністю, а прорахований ризик є одним із способів зняття невизначеності, яка являє собою незнання достовірного, відсутність однозначності.

Слід відмітити, що немає й нормативного, законодавчо встановленого визначення підприємницького ризику. Хоча термін «ризик» зустрічається в багатьох законодавчих та підзаконних актах, постановах, листах та конвенціях різних міністерств, відомств, служб України, зокрема, у нормативних документах державних та регіональних митних служб, Національного банку України, Міністерства праці та соціальної політики, Міністерства охорони здоров'я, Державного комітету ринків фінансових послуг, Державної податкової адміністрації та ін. У Господарському кодексі визначення «підприємницького ризику» також відсутнє, хоча саме «підприємництво» визначено як ризиковане.

Визначенню сутності поняття ризику та його ідентифікації для підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства значно сприяє детальний розгляд класифікацій ризиків.

В економічній літературі зустрічається велика кількість різних підходів до класифікації підприємницьких ризиків, але і до цього часу автори робіт в галузі даної проблематики не мають єдиної точки зору відносно того, якою повинна бути класифікація системи ризиків. У результаті в працях різних вчених ризики в цілому представлені більш ніж 220 видами в різних класифікаційних комбінаціях. Це обумовлено, перш за все, існуванням сукупності цілей і завдань проведення систематизації ризику, використанням класифікації для подальших досліджень в сфері теорії ризику.

Більше того, аналіз постійно розширюваного кола робіт, присвячених розробленню єдиної структури ризиків, дозволяє зробити висновок, що автори не тільки не прийшли до створення універсалії у цьому питанні, але й не наближаються до неї.

Зупинимося на деяких підходах щодо класифікацій ризиків, які є найбільш розповсюдженими.

Більшість західних економістів виділяють операційні, ринкові та кредитні ризики. Часто до названих основних видів додаються ризики ліквідності, ділові та юридичні ризики, ризики, пов'язані з регулюючими органами.

Специфікою західної класифікації ризиків є те, що в цих країнах існує стійка банківська система, а також розвинуті ринки: валютний і цінних паперів. Таким чином, більшість робіт, присвячених питанням ризику нерозривно пов'язана із зазначеними інститутами, а також органами, що їх регулюють.

У вітчизняній літературі часто класифікації здійснюються за такими ознаками, як рівень виникнення, ступінь обґрунтованості прийняття рішення, характер наслідків, які може за собою привести реалізація ризику, та відповідність допустимим межах.

Проаналізувавши економічну літературу, нами була систематизована класифікація ризиків. Вона наведена в таблиці.

Класифікації ризиків

№	Класифікаційні ознаки	Види ризиків
1	Зв'язок з підприємницькою діяльністю	Підприємницькі Непідприємницькі
2	Рівень виникнення	Фірмовий (мікрорівень) Галузевий Міжгалузевий Регіональні Державний Глобальний
3	Сфера походження	Соціально-політичні Адміністративно-законодавчі Виробничі Комерційні Фінансові Природно-екологічні Демографічні Геополітичні Інноваційні Страхові
4	Причини виникнення	Невизначеності майбутнього Браку інформації Суб'єктивного впливу
5	Ступінь обґрунтованості прийняття ризику	Обґрунтовані Частково обґрунтовані Авантюрні
6	Ступінь системності	Системні Несистемні
7	Ступінь припустимості	Допустимі Критичні
8	Реалізація ризиків	Реалізовані Нереалізовані
9	Адекватність часу прийняття рішення про реагування на реалізацію ризиків	Попереджувальні Поточні Запізнілі
10	Група, що аналізує ризик і приймає рішення про поведінку в разі його реалізації	Індивідуальні Колективні
11	Можливість прогнозування	Прогнозовані Непрогнозовані

Продовження таблиці

№	Класифікаційні ознаки	Види ризиків
12	Ступінь впливу на діяльність	Спекулятивні
		Чисті
13	Залежно від етапу вирішення проблеми	На етапі прийняття
		На етапі реалізації
14	Можливість страхування	Страхуються
		Не страхуються
15	Тривалість впливу	Довгострокові
		Короткострокові
16	Тип обліку	Внутрішні
		Зовнішні
17	Вид небезпеки	Антропогенні
		Природні
		Змішані
18	Вид втрат	Матеріальні
		Трудові
		Фінансові
		Втрати часу
		Спеціальні
19	Об'єкт виникнення	Ризики окремої операції
		Ризики окремого напрямку діяльності
		Ризики фірми в цілому

Запропонована вище класифікація не є повною, оскільки принцип класифікації визначається конкретним завданням, характеристикою суб'єкта, який вирішує це завдання, і конкретною ситуацією, в якій знаходиться суб'єкт. Для кожного окремого випадку класифікація ризику може мати самостійне рішення, оскільки природа ризику, що супроводжує певний вид діяльності, має свою певну специфіку, що задає доцільність наявності в системі класифікацій тих чи інших ознак. З цього можна зробити висновок, що створення універсальної класифікації є майже неможливим, а взяття за основу стандартної класифікації ризиків для управління підприємством може бути невірним рішенням. Однак, запропонована класифікація може представляти практичний інтерес для підприємств і може бути використана в якості моделі для побудови власної класифікаційної таблиці.

При аналізі ризиків дискусійним є й питання про природу їх прояву: в літературі існують три основні точки зору, що визнають або суб'єктивну, або об'єктивну, або суб'єктивно-об'єктивну природу ризиків.

Найбільший внесок у розвиток суб'єктивної теорії вніс В.А. Ойзенгіт, який виходив з положення, що ризик завжди є суб'єктивним, оскільки виступає як оцінка людиною вчинку, як усвідомлений вибір з урахуванням альтернатив. Суб'єктивна концепція зорієнтована на суб'єкт дій, враховує можливі наслідки, вибір варіантів поведінки, що передбачає накладання відповідних обов'язків чи уникнення їх. Оскільки з погляду цієї концепції ризик завжди пов'язаний з волею та усвідомленням його людиною, то ризик –

це, передусім, вибір варіантів поведінки, з урахуванням загрози, стосовно можливих несприятливих наслідків [9, с. 82].

Прихильники об'єктивної природи походження ризику ґрунтуються на тому, що поняття ризику відображає реально існуючі явища і процеси, а сам ризик існує незалежно від того, усвідомлюють його наявність або відсутність, враховують або ігнорують його. Об'єктивність ризику проявляється у тому, що ця економічна категорія відображає реально існуючу невизначеність і конфліктність в господарській діяльності.

Як і більшість вчених, ми підтримуємо теорію про суб'єктивно-об'єктивне походження ризику. Життя людини – це ситуація постійного вибору урахування тих чи інших гіпотез і встановлення ієрархії цінностей. Ступінь ризику залежить і від ставлення суб'єкта прийняття рішення до невизначеності й конфлікту, до зумовленого ними ризику: схильності, несхильності, байдужості. Тому всі чинники невизначеності, конфліктності і ризику поділяються на суб'єктивні і об'єктивні. Отже, ризик виникає тоді, коли приймаються рішення в умовах невизначеності, конфліктності, а особа, яка приймає рішення, є зацікавленою у результаті прийняття рішення. Все це робить ризик діалектичною єдністю суб'єктивного та об'єктивного.

Для більш повного поняття природи «ризик» розкриємо його об'єкт та суб'єкт, функції, які він виконує та фактори його виникнення.

Об'єктом ризику є сама економічна система, ефективність та умови функціонування якої точно невідомі. Суб'єктом ризику виступає індивід або група індивідів, які зацікавлені в результатах керування об'єктом ризику і мають право приймати рішення щодо об'єкта ризику [1,3,9].

Але вже у питанні про функції ризику думки вчених розбігаються. Так, Л.Н.Тепман й А.П. Слобідський виділяють стимулюючу і захисну функції ризику [5,6], Л.І. Донець додає до цих функцій інноваційну та аналітичну [4, с. 13]. Але найбільш повним та детальним нам здається перелік функцій, виділених С.М. Клименко та О.С. Дубровою [3, с.109].

1. Регулятивна (в деяких джерелах її називають стимулюючою) функція має два аспекти – конструктивний та деструктивний. Конструктивний аспект полягає в тому, що ризик може виконувати роль каталізатора під час здійснення господарських операцій, оскільки сприяє пошуку новаторських ідей і підштовхує бізнес. Однак в умовах неповної інформації і без належного обліку закономірностей розвитку події, ризик може діяти деструктивно і приводити до авантюризму.

2. Захисна функція так само має два аспекти – історико-генетичний і соціально-правовий. Зміст першого полягає в тому, що люди завжди стихійно шукають форми і засоби захисту від можливих небажаних наслідків. На практиці це може проявлятися в страхуванні підприємницьких ризиків або створенні резервних фондів. Сутність іншого полягає в об'єктивній необхідності законодавчого закріплення поняття «правомірність ризику».

3. Компенсаційна функція може забезпечити компенсуючий успіх – додатковий прибуток у разі сприятливого результату (реалізація шансів).

4. Соціально-економічна функція полягає в тому, що в процесі ринкової діяльності ризик і конкуренція дозволяють виділити (селектувати) соціальні групи ефективних власників в громадських класах, а в економіці – галузі діяльності, в яких ризик є прийнятним. Втручання держави в ризикові ситуації на ринках обмежує ефективність соціально-економічної функції ризику. У соціальному плані це спотворює принципи рівності для всіх учасників ринку з різних галузей господарства, що може породжувати дисбаланс ризиків в галузях економіки.

5. Інноваційна функція стимулює пошук шляхів нетрадиційного рішення проблем, які стоять перед суб'єктом господарювання. Ризиковані рішення приводять до більш ефективного виробництва, від якого виграють і підприємці, і споживачі, і суспільство в цілому. Значення інноваційної функції полягає також у наданні додаткового імпульсу розвитку перспективних напрямків наукових досліджень і бізнесу.

6. Аналітична функція проявляється в тому, що аналіз ризику обумовлює необхідність вибору в процесі аналізу альтернативних варіантів найбільш прибуткового варіанта з найменшим ступенем ризику.

Очевидно, що усі розглянуті функції ризику прямо чи опосередковано сприяють підвищенню рівня конкурентоспроможності підприємства.

Для детальнішої характеристики визначення ризику доцільно виявити поняття «ризикова ситуація», оскільки воно безпосередньо поєднане зі змістом терміна «ризик».

Ризикову ситуацію можна визначити як поєднання, сукупність різних обставин і умов, що створюють певні обставини для того чи іншого виду діяльності. Іншими словами – це сукупність факторів, які створюють ризикову ситуацію і виступають причинами ризику.

Основними критеріями визначення факторів підприємницького ризику є джерело виникнення (зовнішні та внутрішні фактори) та ступінь впливу (фактори прямої та непрямой дії) [3, с. 106]. Фактори прямої дії безпосередньо впливають на результати підприємницької діяльності та рівень ризику. Фактори непрямой дії не впливають безпосередньо на ці процеси, але можуть зумовити їхню зміну. Параметри, що характеризують внутрішню діяльність підприємства, є внутрішніми; зовнішніми факторами є параметри, що характеризують зовнішнє середовище господарюючого суб'єкту.

До зовнішніх факторів прямого впливу можна віднести такі.

1. Законодавча політика держави з регулювання господарської діяльності та непередбачені дії органів державної влади та місцевого самоврядування. Вплив на рівень підприємницького ризику законодавства та державних органів суперечливий. З одного боку, вони впорядковують діяльність підприємницьких фірм. З іншого боку, законодавство, що регулює підприємницьку діяльність, характеризується мінливістю, а інколи і

невизначеністю, що проявляється у формі несподіваної, обумовленої політичними міркуваннями зміни умов господарювання, що створює несприятливе для підприємця середовище, яке збільшує ступінь ризику.

2. Податкова система. Економічна практика свідчить про те, що вилучення у платника податків до 30% його доходів – той рубіж, за яким починається процес скорочення інвестицій в економіку. Якщо ж податки позбавляють 40-50% прибутку, це веде до практичної ліквідації стимулів для підприємницької ініціативи та розширення виробництва.

3. Відносини з партнерами. Посилювати рівень ризику в цьому випадку можуть порушення договірних зобов'язань, з одного боку, постачальниками, з іншого – покупцями. Підприємницька фірма ризикує отримати замовлення на виготовлення і збут продукції, надання послуг неплатоспроможним покупцям. При цьому їх платоспроможність може виявитися в процесі виконання фірмою своїх зобов'язань по виготовленню та постачанню, коли виробник, постачальник вже здійснив необхідні витрати, які не окупляться. В даному випадку підприємницькій фірмі доводиться шукати альтернативних партнерів та джерела покриття виникаючих заборгованостей, йти на додаткові витрати, відкладаючи таким чином одержання прибутку. Те ж саме відбувається і в разі невиконання своїх зобов'язань постачальниками підприємницької фірми.

4. Конкуренція. Саме ризик включає підприємця в систему відносин природного відбору через гостру конкурентну боротьбу. З іншого боку, зростаючий рівень конкуренції змушує підприємця шукати нові види діяльності, виходити зі своєю продукцією на нові ринки збуту, що підсилює рівень підприємницького ризику. Тому конкуренція підприємців відноситься до основних факторів, що впливає на рівень підприємницького ризику. Успіх в конкурентній боротьбі сприяє лише тому, хто визначить нові потреби, випустить нові товари і введе нові технології. Тим самим конкуренція створює механізм економічного змагання, примушуючи підприємців переглядати свою стратегію.

Зовнішніми факторами ризику непрямого впливу є такі.

1. Навколишнє природне середовище. Однією з найважливіших проблем сучасного підприємництва є погіршення стану природного середовища. Забруднення навколишнього середовища негативно впливає на діяльність багатьох підприємств і фірм, які змушені нести додаткові витрати на придбання очисних споруд, каталізatori вихлопних газів, інше обладнання, яке сприяє виробництву екологічно безпечної продукції. Підприємці повинні бути готові до виникнення нових небезпечних ситуацій, які можуть призвести до подорожчання енергоносіїв, скорочення запасів природних ресурсів та інших наслідків сформованих ситуацій.

2. Науково-технічний прогрес. Технологічне середовище представлене у вигляді появи потреби в створенні нових технологій. Однак це є прямою загрозою для старих галузей виробництва. Передбачити значні технологічні прориви неможливо, тому підприємець повинен мати здатність до швидкого переходу в створенні нових технологій і виробництва нових видів товарів.

Виникнення нових технологій також є серйозною проблемою для сучасних підприємців. Період, який проходить з моменту виробництва продукції до моменту її виходу на ринок, стає все коротшим. Ці зміни мають величезний вплив на споживчі ринки. Виникає необхідність виробництва нових і доступних товарів.

3. Ринкова кон'юнктура; Кон'юнктура ринкової економіки має тенденцію до періодів депресії, коли підприємцю стає важко продавати вироблені продукти за прийнятними цінами. Багато фірм дуже чутливі до спадів і підйомів, тому кризи надвиробництва завжди приводять до збільшення ступеня підприємницького ризику.

4. Економічна ситуація в країні й окремій галузі. Економічне середовище являє собою купівельну спроможність населення. Рівень доходів підприємців залежить від рівня платоспроможності населення. В свою чергу, платоспроможність покупців залежить від їхніх поточних доходів, заощаджень, кредитоспроможності, рівня ціноутворення. Підприємці, які мають здатність правильно орієнтуватися в купівельних можливостях, уникають загрози підприємницького ризику в економічному середовищі шляхом вибору основного шару населення, який є найбільш платоспроможним при придбанні товарів середньоцінового діапазону.

5. Політична ситуація. Політична нестабільність викликає підвищену невпевненість підприємця не тільки в успішності результатів діяльності, але й в можливості ведення справи. Вона не дозволяє налагодити надійні та довготривалі зв'язки з партнерами, що є найважливішою умовою успіху справи. Низька договірна дисципліна призводить до виникнення ризиків зриву договорів, порушення термінів поставок, що в умовах недостатності ресурсів веде до порушення циклів виробництва та до інших ризиків. Таким чином, політична нестабільність посилює загальний рівень підприємницького ризику, причому як для вітчизняних підприємців, так і для партнерів за кордоном.

До внутрішніх факторів виникнення ризику належать:

- рівень прибутковості підприємства;
- забезпеченість ресурсами та ефективність їх використання;
- витрати виробництва та обігу;
- кадри та мотивація їх діяльності;
- якість та конкурентоспроможність продукції;
- рівень організації виробничого процесу;
- виробничі потужності та обсяг реалізації;
- стратегія розвитку, тактичне та операційне планування;
- стан техніко-технологічної бази виробництва та характер інноваційних процесів;
- система оплати праці;
- місце розташування підприємства;
- маркетинг.

Основними внутрішніми факторами ризику, залежно від сфер господарської діяльності підприємства, вважають: виробництво, управління, обіг [3, с. 107].

Виробничий процес являє собою сукупність взаємозалежних основних, допоміжних і обслуговуючих процесів праці. У виробничій сфері виділяють фактори ризику основної та допоміжної діяльності. Фактори ризику основної виробничої діяльності – це незаплановані зупинки устаткування чи переривання технологічного циклу підприємства через вимушене переналагодження устаткування, аварії, низький рівень технологічної дисципліни тощо. До факторів ризику допоміжної технологічної діяльності відносять: аварії допоміжних систем, невідповідність інструментального господарства підприємства до освоєння нового виробу, подовження, порівняно із запланованими, термінів ремонту устаткування.

У сфері обслуговування виробничих процесів підприємство може зазнати впливу наступних факторів: вихід з ладу обчислюваних потужностей у системі обробки інформації, перебої у роботі служб, що забезпечують безперебійне функціонування основного та допоміжного виробництва тощо.

Внутрішні фактори ризику управлінської діяльності можна класифікувати за рівнем щодо процесів прийняття рішень.

На рівні прийняття стратегічних управлінських рішень виділяють такі чинники ризику: неправильна оцінка стратегічного потенціалу підприємства; хибний вибір чи неадекватне формулювання цілей підприємства, що призводить до ймовірності розробки стратегії у хибному напрямку; хибний прогноз розвитку зовнішнього господарського середовища в довгостроковий період тощо.

Ризик у прийнятті рішень на тактичному рівні пов'язаний з ймовірністю часткової втрати чи викривлення змістовної інформації. Основний фактор ризику даної групи полягає в низькій якості управління підприємством [3, с. 108].

За різними американськими даними, близько 90% невдач малих фірм пов'язано з менеджерської недосвідченістю або службовими некомпетентністю і невідповідністю. Дуже великий вплив на ступінь ризику мають такі фактори, як відсутність професійного досвіду керівника фірми, слабкі загальноекономічні знання керівництва і персоналу фірми, фінансові прорахунки, погана організація праці співробітників, витік конфіденційної інформації з вини службовців, недолік знань в галузі маркетингу тощо.

Витік конфіденційної інформації – ще один внутрішній фактор, що підсилює рівень ризику підприємницької фірми. За оцінками експертів, втрата лише чверті інформації, яку відносять до категорії комерційної таємниці, забезпечує вагомі переваги конкурентам і протягом декількох місяців призводить до банкрутства половини фірм, що допустили витік відомостей.

Факторами ризику у сфері обігу можуть бути: порушення погоджених графіків постачання сировини та матеріалів підприємствами-партнерами,

неплатоспроможність контрагентів та ділових партнерів, відмова оптових споживачів сплатити чи забрати замовлену готову продукцію.

Описані види факторів є інтегральними, а чітке усвідомлення їх появи для визначення їх можливого впливу на прогнозовані результати виробництва є дуже важливим для своєчасного і ефективного управління підприємством, забезпечення його конкурентоспроможності на ринку.

Враховуючи все викладене раніше можна зробити висновок, що ризик – це категорія, яка містить в собі ймовірність втрат і ймовірність «шансу» – можливість отримання додаткового прибутку. На наш погляд саме такий поділ відповідає сучасному розумінню природи економічного ризику: у ньому міститься й історично перше розуміння ризику в якості небезпеки або загрози, і потенційна можливість отримання позитивного результату.

Різноманітність функцій, які виконує ризик, нашою думкою про те, що ризик виконує роль регулятора в економіці, а глибоке вивчення специфіки самого ризику та специфіки прийняття рішень у ризикових ситуаціях може дозволити визначити способи його перетворення в діючий важіль управління економічним розвитком підприємства і важіль підвищення рівня його конкурентоспроможності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шапкин А.С. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций: Монография / А.С. Шапкин. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко», 2003. – 544 с.
2. Клапків М.С. Питання етимології економічного ризику / М.С. Клапків // Фінанси України. – 2001. – № 4. – С. 14-20.
3. Клименко С.М. Обґрунтування господарських рішень та оцінка ризиків: Навч. посібник / С.М. Клименко, О.С. Дуброва. – К.: КНЕУ, 2005. – 252 с.
4. Донець Л.І. Економічні ризики та методи їх вимірювання: Навчальний посібник / Л.І. Донець. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 312 с.
5. Тэпман Л.Н. Риски в экономике: Учеб. пособие для вузов / Л.Н. Тэпман. / Под ред. проф. В.А. Швандара. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 380 с.
6. Слободской А.Л. Риски в управлении персоналом: учеб. пособие / А.Л. Слободской / Под редакцией заслуженного деятеля науки РФ, д-ра экон.наук, проф. В.К. Потемки на. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2011. – 155 с.
7. Общая теория занятости, процента и денег [Электронный ресурс] // Дж. М. Кейнс, Режим доступа: <http://www.finbook.biz/description.html?prm=83>.
8. Альгин А.П. Грани экономического риска / А.П. Альгин // Серия: «Практика хозяйствования и управления»; №1 – М.: Знание, 1991. – 64 с.
9. Вітлінський В.В. Ризикологія в економіці та підприємстві: Монографія / В.В. Вітлінський, Г. І. Великоіваненко. – К.: КНЕУ, 2004. – 480 с.